

W filiżance lub z samowara, czyli warszawskie picie herbaty

Anna Kołodziejczak

Adresat zajęć: uczniowie szkoły ponadpodstawowej, klasa I–V.

Rodzaj zajęć: historia.

Cel ogólny zajęć: Przybliżenie zwyczaju picia herbaty w Polsce w XIX i XX w., a zwłaszcza na salonach Warszawy, jako swoistego znaku czasów i przejawu ówczesnej obyczajowości.

Cele szczegółowe:

Uczeń:

- porządkuje i synchronizuje wydarzenia z historii powszechnej oraz dziejów ojczystych;
- dostrzega zmienność i dynamikę wydarzeń w dziejach, a także ciągłość procesów historycznych i cywilizacyjnych;
- analizuje wydarzenia, zjawiska i procesy historyczne w kontekście epok i dostrzega zależności pomiędzy różnymi dziedzinami życia społecznego;
- rozpoznaje rodzaje źródeł, ocenia przydatność źródła do wyjaśnienia problemu historycznego;
- dostrzega mnogość perspektyw badawczych oraz różnorakie interpretacje historii i ich przyczyny;
- ugruntowuje potrzebę poznawania przeszłości dla rozumienia współczesnych mechanizmów społecznych i kulturowych;
- tworzy narrację historyczną w ujęciu zarówno przekrojowym, jak i problemowym;
- omawia następstwa ekspansji kolonialnej państw europejskich;
- wyjaśnia wpływ wielkich odkryć geograficznych na społeczeństwo, gospodarkę i kulturę.

Metody pracy: ale kino!, projekcja, prezentacja, dyskusja kierowana, pogadanka, śnieżna kula.

Formy pracy: praca w grupach, w parach, indywidualna, całą klasą.

Środki i materiały dydaktyczne: fragment z *Kabaretu Starszych Panów* — piosenka *Herbatka*, załączniki zawierające karty pracy, rzutnik, ekran.

Słowa kluczowe: *Kabaret Starszych Panów*, herbatka, kolonializm, zwyczaj, Warszawa.

Czas: 2 godziny lekcyjne.

Bibliografia: Dziewoński R., *Kabaret Starszych Panów wespół w zespół*, Prószyński i Spółka, Warszawa 2002 ■ Michalski D., *Starszy Pan B. Opowieść o Jeremim Przyborze*, Wydawnictwo Iskry, Warszawa 2019 ■ Tarasiewicz K., *Herbata na sposób polski*, „Mówią Wieki”, nr 9 (wrzesień) 2002 (513) ■ M. i G. Wasowscy, „*Kabaret Starszych Panów*”. *Życiorys nieautoryzowany*, WAM, Warszawa 2018.

PRZEBIEG LEKCJI NR 1:

1. Nauczyciel wita uczniów i wprowadza w temat zajęć, określając jednocześnie, jakie cele będą przyświecały dzisiejszym wspólnym poszukiwaniom. Następnie w formie pogadanki (może być zilustrowana kilkoma zdjęciami) przedstawia *Kabaret Starszych Panów*.

Był to program emitowany na antenie Telewizji Polskiej w latach 1958–1966. Jego twórcy i główne postacie to pisarz Jeremi Przybora oraz kompozytor Jerzy Wasowski. Programy nawiązywały do twórczości K.I. Gałczyńskiego, a głównie do podszytych absurdem humoresek *Teatryku Zielona Gęś*. Mimo tego, że podczas programów *Kabaretu Starszych Panów* autorzy nie podkreślali słownie jego warszawskości (z rzadka tylko pojawiały się takie sformułowania, jak „my wolimy być blisko Wisły” lub przywoływane były, niekoniecznie z nazwy, charakterystyczne miejsca w stolicy — parki, trasy, aleje), to sposób noszenia się, wysławiania, myślenia, poczucie humoru tych od pokoleń warszawskich dżentelmenów, nie pozostawiały żadnych wątpliwości co do ich korzeni. Program ten był niezwykle popularny, w latach jego emisji (średnio 2 odcinki rocznie), w porze jego nadawania pustoszały miejsca publiczne, a — nie tylko — warszawska ulica nazajutrz nuciła już kabaretowe muzyczne szlagiery. Biorąc pod uwagę wysublimowany humor i nawiązania kulturowe, które w *Kabarecie* się pojawiały, można by sądzić, że ta forma rozrywki nie trafi do masowego odbiorcy. Było jednak inaczej. *Kabaret Starszych Panów* w sposób nostalgiczny przybliżał lepsze, przedwojenne czasy i styl życia stolicy, który coraz bardziej odchodził w zapomnienie. Popularność *Kabaretu* to wyraz tęsknoty za wolnością, tradycyjnymi wartościami, ciągłością kulturową, to próba przywrócenia chociaż na czas trwania programu świetności i kolorytu przedwojennej (eleganckiej, stylowej, ale i refleksyjnej) Warszawy. Oglądanie programu *Kabaretu* stanowiło także formę wyczekiwanego spotkania towarzyskiego o określonej porze (trzeba pamiętać, że były to początki telewizji, pro-

gramy emitowane były na żywo, a pierwsze z *Kabaretów* nigdy nie były nagrywane), w określonej garderobie, w określonym stylu.

2. Prowadzący zajęcia pokazuje jedno z wykonanych sztandarowej dla *Kabaretu* piosenki *Herbatka*, autorstwa Pana A i Pana B i przez nich śpiewanej¹. Każdy z uczestników zajęć otrzymuje tekst piosenki (ZAŁĄCZNIK NR 1). Po czym uczniowie w parach zastanawiają się, o czym traktuje ten utwór. Po chwili przedstawiają na forum klasy swoje ustalenia (np. o przyjemności wynikającej ze zwyczaju picia herbaty, o przemijaniu, o małych radościach w życiu człowieka).

3. Następnie nauczyciel pyta, czy uczestnicy zajęć znają inne znaczenie terminu „herbatka” niż gorący napój przygotowywany z liści lub pączków krzewu herbacianego. Ewentualnie prowadzący prosi o sięgnięcie do internetowych słowników i wyszukanie hasła „herbatka znaczenie”. Okazuje się, że jest to także popołudniowe spotkanie towarzyskie przy stole, często przy herbacie.

4. W tej części zajęć uczniowie zapoznają się z tekstem na temat tradycji picia herbaty w Polsce, a szczególnie w stolicy (ZAŁĄCZNIK NR 2). Następnie w parach, potem w grupach kilkuosobowych, a na koniec na forum klasy dyskutują na temat: Jakie są współczesne zwyczaje związane z pićm herbaty? Z jakiej tradycji się wywodzą? Z jakimi grupami społecznymi, zawodowymi je wiążecie?

5. Następnie nauczyciel podsumowuje lekcję oraz podkreśla, że samodzielna praca domowa stanowi jej bardzo istotne uzupełnienie i rozszerzenie historycznej perspektywy widzenia problemu. Rozdaje lub przesyła elektronicznie karty pracy (ZAŁĄCZNIK NR 3).

PRACA DOMOWA:

Obejrzyj film *Kawa, herbata i kakao. Historia w filizance*, dostępny na VOD TVP. Podczas oglądania wypełniaj kartę pracy znajdującą się w ZAŁĄCZNIKU NR 3, pomijając ostatnie trzy rubryki.

PRZEBIEG LEKCJI NR 2:

1. Nauczyciel wita uczniów i przypomina, o czym była mowa na poprzednich zajęciach oraz jakie poczyniono ustalenia.

2. Następnie prowadzący prosi wybranego ucznia o przedstawienie swoich zapisów na karcie pracy z ZAŁĄCZNIKA NR 3. Pozostali uczestnicy zajęć uzupełniają i weryfikują treści znajdujące się w tabeli.

¹ *Herbatka* z różnych odcinków *Kabaretu Starszych Panów* jest łatwo dostępna na kanale YouTube. Pan A i Pan B to kabaretowe pseudonimy autorów.

3. Nauczyciel wyświetla fragmenty filmu *Kawa, herbata i kakao. Historia w filiżance*, które ilustrują trasy wojaży XVI-wiecznych odkrywców (2:57–3:21) oraz drogę herbaty do Europy (9:40–10:02). Prosi o skorelowanie tych mapek z posiadaną już wiedzą dotyczącą wielkich odkryć geograficznych.

4. Uczniowie pracujący w parach uzupełniają 3 ostatnie rubryki tabeli. Po upływie przeznaczonego na to działanie czasu przedstawiają całej klasie swoje propozycje. Nauczyciel inicjuje dyskusję wokół tematu: Jaka była/a może jest europejska wizja świata, dzięki której na naszych stołach spotyka się kawa z herbatą?

5. Prowadzący kończy zajęcia, dziękując za aktywność i inwencję badawczą.

ZAŁĄCZNIK NR 1

Herbatka

Tekst: Jeremi Przybora

Muzyka: Jerzy Wasowski

Z rozkoszy tego świata
ilości niepomiernej
zostanie nam po latach
herbaty szklanka wiernej
i nieraz się w piernatach
pomyśli w porze nocnej
ha, trudno, lecz herbata,
herbaty szklanka mocnej

Dopóki Ciebie, Ciebie nam pić
Póty jak w niebie, jak w niebie nam żyć
Herbatko, Herbatko, Herbatko
Dopóki Ciebie, Ciebie nam pić
Póty jak w niebie, jak w niebie nam żyć
Herbatko, Herbatko

O, jakżeś bliska chwilko,
jesienne pachną kwiaty,
a my pragniemy tylko,
już tylko tej herbaty

za oknem deszczyk sypnął —
arrivederci lato,
gdy wtem drzwi cicho skrzypną
i witaj nam, Herbato

Tak wdzięczni, że nas darzysz
pod koniec już sezonu
o Tobie będziem marzyć
Twój zapach czule chłonąc
a potem syci woni,
poprzestaniemy na tym,
bo doktor nam zabronił
picia mocnej herbaty

I po co, i po co nam żyć
kiedy nie będzie, nie będzie nam wolno już pić
Herbatki, Herbatki...

ZAŁĄCZNIK NR 2

Herbatka na sposób polski²

Najstarsze polskie pisane wzmianki o herbacie pochodzą z drugiej połowy XVII w. Dobroczynny wpływ herbaty na schorzenia przewodu pokarmowego podnosiły wtedy podręczniki medyczne (polska nazwa pochodzi od łacińskiego słowa *herba* — ziele, zioło), ta opinia utrzymała się i herbata (jako „mdląca”) zdecydowanie przegrywała z kawą wyścig na rodzime stoły, za to służyła do celów leczniczych, szczególnie na prowincji. Na ziemiach polskich ścierały się różnorodne tradycje picia napojów, co wiązało się z zależnością formalną (zabory) lub kulturową od innych mocarstw (np. zwyczaje arystokracji wzorującej się na dworach angielskich lub francuskich). W Prusach namiętnie pijano kawę, w Rosji herbatę — przede wszystkim czarną (czyli sfermentowaną), mocną, często z plasterkiem cytryny lub konfiturą, z samowara, chętnie w szklance. Tradycją angielską natomiast było picie herbaty zielonej, parzonej w imbryku, podawanej w porcelanowych filiżankach. Herbata stała się napojem popularniejszym od kawy na ziemiach polskich dopiero na początku XX w., kiedy to

² Tekst przygotowany na podstawie artykułu autorstwa Kordiana Tarasiewicza, *Herbata na sposób polski*, „Mówią Wieki”, nr 9 (wrzesień) 2002 (513), dostępny przez: <https://eherbata.pl/forum/index.php?topic=30.0>

tania herbata gorszej jakości, w torebkach (są to ścinki herbacianych liści), trafiła na stoły biedniejszych warstw społeczeństwa, podczas gdy kawa stała się bardziej elitarna jako wymagająca nadal całego procesu przygotowania (palenie, mielenie, parzenie). Dla obszaru Polski charakterystyczna jest, także współcześnie, przewaga kawiarni nad herbaciarniami. Herbatę pije się jako napój codzienny, domowy, do wszystkiego, kawie towarzyszy otoczka niecodzienności i rytualizacji.

Herbatka w Warszawie

W XIX w. w stolicy urządzano chętnie „herбаты tańcujące”, czyli przyjęcia taneczne i podawano ten napój na wieczorkach. Oprócz herbaty serwowano także lody, słodycze i wina. Na wystawnych przyjęciach zaczęły pojawiać się również bufety z herbatą i łakociami. W poradnikach bon tonu zalecano organizowanie herbatek w określone dni, ze wstępem za pisemnymi zaproszeniami. Obowiązywał strój dość oficjalny: obiadowy lub koncertowy. W Kongresówce wypadało przyjść w pół do dziesiątej. Przyjęcie kończyło się przed północą. Herbatę się pijało, bo było to modne i świadczyło o statusie majątkowym, ale napój ten uważano za niezbyt smaczny, bo brakowało kultury i umiejętności jego przyrządzania. Zmiana nastąpiła wraz z większą dostępnością cukru (produkowanego w kraju z buraków cukrowych, od lat 30. XIX w.), co podniosło smak herbaty.

W latach 20. XIX wieku dużą popularnością zaczynały cieszyć się w Warszawie kawiarnie, jednak rzadko w ich menu pojawiała się herbata. Prawdziwa moda na ten napar rozpoczęła się dopiero w latach 50., głównie za sprawą zwiększonej produkcji samowarów już nie tylko w Rosji, ale również w Polsce. Rozpoczęto także sprowadzanie herbat z Chin.

Podręcznik *savoir-vivre* z 1903 r. głosił: „Herbatę podaje się między dziesiątą i jedenastą na rozmaite sposoby (...). W ścisłym jednak — zachodnim, czyli francuskim — znaczeniu tego wyrazu, herbatę powinno się podawać w salonie, wtedy bowiem sprawa najmniej utrudnienia i kłopotu, staje się pożywieniem ultra towarzyskim, nie zmusza do poruszania się z miejsca (...). W Polsce samą herbatę z sucharkami i ciastkami podaje się bardzo rzadko, chyba w domach, w których po dziś dzień utrzymuje się zwyczaj podwieczorku (...). Najczęściej, wraz z chińskim napojem (...) ukazują się na stołach zimne mięsa, wędliny, drób, pasztety, sery itp.”

Okres międzywojenny stanowił renesans kultury herbacianej na ziemiach polskich. Było to związane ze wzrostem kultury handlowej oraz zaangażowaniem do projektowania wnętrz lokali i opakowań produktów znakomitych plastyków. Ponieważ

do wielbicieli herbaty należał Józef Piłsudski, który pijał codziennie kilka filiżanek mocnego naparu, spożywanie tego napoju należało do dobrego tonu. Żona marszałka Jadwiga często organizowała w Belwederze herbatki dla osób z nim współpracujących. Witkacy był zapalonym teinistą, eksperymentując z mocnymi naparami.

Podczas okupacji hitlerowskiej herbaciarnie, kawiarnie i cukiernie stały się miejscami zarobku ludzi, którzy utracili możliwości wykonywania swych zawodów (np. aktorów, muzyków, sportowców). Odbływały się w nich koncerty, spotykali się tam ludzie kultury, lokale tego rodzaju były ważnymi ośrodkami działalności konspiracyjnej (punktami kontaktowymi polityków i żołnierzy państwa podziemnego, miejscami przechowywania i kolportażu nielegalnej prasy itp.).

W pierwszych latach po II wojnie światowej władze tolerowały jeszcze istnienie prywatnych firm sprowadzających do kraju herbatę, w tym też mieszczących się nieraz w ruinach stolicy herbaciarni. Jednak już w 1947 r., wraz z procesem upaństwowienia, zakończył się prywatny obrót herbatą. Odtąd import przejęły przedsiębiorstwa państwowe. Dobra herbata i zwyczaj urządzania herbatek stał się dla większości obywateli stolicy tylko odległym wspomnieniem z lepszych czasów.

ZAŁĄCZNIK NR 3

Obejrzyj film *Kawa, herbata i kakao. Historia w filiżance* dostępny na VOD TVP³.

Wypełnij poniższą kartę pracy.

	Herbata	Kawa
Miejsce pochodzenia		
W jakiej formie występuje w naturze?		
Z jakiej części rośliny sporządza się napój?		
Kiedy i w jakie rejony Europy dotarł najpierw ten produkt?		
Gdzie pijano herbatę? Kto ją pijał?		
Dlaczego zaanektowały ją wyższe sfery?		
Jak, według legendy, doszło do przygotowanie napoju po raz pierwszy?		
Jakie są właściwości napoju?		
Które narody preferują obecnie...?		

³ *Kawa, herbata i kakao. Historia w filiżance*, <https://vod.tvp.pl/video/kawa-herbata-i-kakao-historia-w-filizance,kawa-herbata-i-kakao-historia-w-filizance,47055273>

Gdzie dzisiaj uprawia się...?		
Gdzie obecnie się pija...?		
Jakie wydarzenia historyczne zostały powiązane z opowieścią o herbacie i kawie?		
Skomentuj słowa Bernardina de Saint-Pierre'a zacytowane w filmie: „Nie wiem, czy kawa i cukier są niezbędne w Europie do szczęścia, ale wiem, że są one źródłem nieszczęść w innych miejscach na świecie”		
Jaka była/a może wciąż jest europejska wizja świata, dzięki której na naszych stołach spotyka się kawa z herbatą (a także kakao i przyprawy)?		
Historia używek przedstawiona w filmie daje nową perspektywę postrzegania i interpretowania:		

Wzór odpowiedzi

	Herbata	Kawa
Miejsce pochodzenia	Chiny	Afryka
W jakiej formie występuje w naturze?	Niewielki krzew	Niewielki krzew, kawowiec
Z jakiej części rośliny sporządza się napój?	Liście i pączki	Owoce = palone ziarna
Kiedy i w jakie rejony Europy dotarł najpierw ten produkt?	Na początku XVII w., sprowadziła go Holenderska Kompania Wschodnioindyjska, najbogatsze ówczesne miasta: Amsterdam, Paryż, Londyn	Epoka wypraw krzyżowych (od XI/XII w.), basen Morza Śródziemnego
Gdzie pijano herbatę? Kto ją pijał?	Arystokratyczne rody i burżuazja, zwyczaj urządzania podwieczorków przy filiżance herbaty z mlekiem	Kawiarnie, jako kluby, miejsca spotkań dla elity, np. intelektualnej, artystycznej

Dlaczego zaanektowały ją wyższe sfery?	Trudny dostęp, walory smakowe, egzotyka, nowość, świadectwo statusu materialnego	Trudny dostęp, walory smakowe, egzotyka, nowość, świadectwo statusu materialnego
Jak, wg legendy, doszło do przygotowanie napoju po raz pierwszy?	Chiński cesarz gotował wodę pod krzewem, a do naczynia przypadkowo wpadły listki	Etiopski pasterz zauważył, że jego kozy po zjedzeniu jagód z niewielkich krzewów stały się pobudzone
Właściwości napoju	Pobudza, daje energię	Pobudza, daje energię
Które narody preferują obecnie...?	Anglicy, Chińczycy, Japończycy Hindusi	Francuzi, Włosi, Amerykanie
Gdzie dzisiaj uprawia się...?	Indie, Cejlon, Chiny, Japonia	Ameryka Południowa, Azja
Gdzie obecnie się pija...?	Na całym świecie	Napój nadal elitarny, pije się go na Północy globu, produkuje na Południu
Jakie wydarzenia historyczne zostały powiązane z opowieścią o herbacie i kawie?	Wielkie odkrycia geograficzne, kolonializm, wojna niepodległościowa Stanów Zjednoczonych, wojny opiumowe	
Skomentuj słowa Bernardina de Saint-Pierre'a zacytowane w filmie: „Nie wiem, czy kawa i cukier są niezbędne w Europie do szczęścia, ale wiem, że są one źródłem nieszczęść w innych miejscach na świecie”		
Jaka była/a może wciąż jest europejska wizja świata, dzięki której na naszych stołach spotyka się kawa z herbatą (a także kakao i przyprawy)?	Wizja kolonialna	
Historia używek przedstawiona w filmie daje nową perspektywę postrzegania i interpretowania:	Wielu wydarzeń historycznych, procesów polityczno-ekonomicznych, przemian kulturowych, procesów społecznych	